Tőzsér Árpád

A lélek hossza

Az emlékezés mint létmód Radnóti Miklós Bori noteszének néhány darabjában, különös tekintettel a Levél a hitveshez c. versre

Mindjárt az elején le kell szögeznem: a *Levél a hitveshez* c. Radnóti-opust én nem érzem ahhoz elég komplexnek és komplettnek, hogy önmagában értékelve is *„A 12 legszebb magyar vers"* közé sorolhassuk.

Ha a verset ún. close readingben, zárt olvasatban vizsgáljuk, azaz az életrajzi motivációt és az életmű kontextusát figyelmen kívül hagyjuk, akkor a mű olyan front-levelet imitáló katonaversnek tűnik, amelynek a beszélője egy fogolytáborban a távoli hitves megidézett képéhez menekül, majd belátja a „menekülése" hiábavalóságát. Még inkább leegyszerűsítve és érthetőbbre sematizálva a képet: a *Levél a hitveshez* lírai története a *„fogoly vagyok"* s *„mégis eltalálok hozzád"* szép és emelkedett szándéka és a *„2 x 2 józansága hull rám"* szkepszise között feszül, s mint ilyen, hatásos, erős érzelmeket megmozgató háborús óda a kedveshez, de a szöveg konkrét jelentései között én nem látom azokat a pluszokat, amelyek a művet akárcsak a Pilinszky megfogalmazta „szituációs zsenialitás" magasába emelnék. Mi több, ha a vers nem egy kifejezését önmagában tekintem (*„Hangod befonja álmom, / s szivemben nappal ujra megtalálom"*, *„kihez vakon, némán is eltalálnék"*, *„Csókjainkról élesebb az emlék"*, *„Mikor láthatlak ujra, nem tudom már"*), akkor nem lehet nem észlelnem, éreznem, hogy a vers szentimentális felhangoktól sem mentes. Lehet ezeket a felhangokat szépíteni, *„megújult romantikus költőelemekké"* nyilvánítani (mint ahogy Tandori Dezső teszi), vagy a *„szépség legelemibb formáját"* látni bennük (mint ahogy Ferencz Győző látja), de szerintem ez a dolgokon nem változtat: a vers költőileg erős s mai versérzékenységünkre is ható részei – a belső arányokat tekintve – nem elégségesek ahhoz, hogy a hagyományosabb, ma már túl személyesnek tűnő, s így egyszeri jelentésű részeket feledtetni vagy azokat mélyebb jelentésekkel megtölteni tudnák.

De:

Jól olvassuk-e vajon ezt az ódába emelkedő episztolát, ha a szövegkörnyezetéből kiragadva, önálló opusként próbáljuk felfogni, értelmezni?

Radnóti az *Első ecloga* megírása (1938) óta (és már azelőtt is) gyakran gondolkodott ciklusokban (elég itt csak a hét eclogáját vagy a *Hajnaltól éjfélig*, az *Eaton Dar* s a *Naptár* c. versfüzéreit említenünk), s nem egészen alaptalan talán a *Bori notesz* tíz versét ciklusként olvasnunk sem. (Ennek a

lehetőségét egyébként már Ferencz Győző is felveti Radnóti-monográfiájában, de a versek „összeolvasását" végül is nem végzi el.)

Ezen utolsó opusok összefüggő ciklusként kezelésére elsősorban az alattuk a szerzőtől származó, tehát a művek részeként kezelendő keltezések, a tér- és időbeli koordináták viszonylagos azonossága, továbbá a szövegeknek a noteszben való egymásmellettisége, s mindenekelőtt a formai és tartalmi összefüggéseik: a belső és külső formai komplementaritásuk, utalásrendszerük kölcsönösségei stb. indíthatnak bennünket. (A megjelölt „tér" öt esetben: a *Lager Heidenau, Žagubica fölött a hegyekben*, egy-egy esetben *Bor, Cservenka, Mohács, Szentkirályszabadja*, egy esetben jelöletlen; az idő: *1944. július–augusztus–szeptember–október*.)

S ezzel tulajdonképpen immár dolgozatom mondandóját is felvázoltam: a *Levél a hitveshez* c. Radnóti-verset én a „bori versek" egyetemének az összefüggésrendjében próbálom értelmezni. S amennyiben a füzér opusai így egymást plusz tartalmakkal töltik, annyiban én e verseket az eddigi elemzőktől kicsit eltérő módon értelmezem, s a *Levél a hitveshez* jelentésének súlypontját máshová teszem.

A művet az eddigi elemzői és értelmezői szinte egybehangzóan *szerelmes versnek* minősítették, s valószínűleg a *„12 legszebb magyar vers" toplistájára* is szerelmes versként szavazták föl a szavazás résztvevői.

Az első Radnóti-monográfiák egyike, Pomogáts Béla 1977-ben megjelent *Radnóti Miklós* c. munkája szerint *„A* Levél a hitveshez *arról tett vallomást, hogy a szerelem lett az utolsó erőforrás, a hűség lett a visszatérés, az életben maradás egyetlen záloga"*. S lényegében ugyanezt mondja a versről az ez idő szerint utolsó Radnóti-monográfia szerzője, Ferencz Győző is. Szerinte a vers a költő és a hitves *„viszonyáról szól: elszakítottságukról..., majd arról, hogy a beszélőnek, a költőnek mit jelent a hitvese..., végül a költő elhatározásáról, hogy életben marad, hogy visszatérhessen"*.

Viszont Ferencz Győző ugyanott, ahol a szóban forgó művet ilyen módon részletesen elemzi, a „bori versek" *À la recherche* c. darabját, helyesen, az „emlékezés versének" s a *Hetedik ecloga* párjának nevezi. (Véleményét azonban nem fejti ki.) Csakhogy a *Levél a hitveshez*t a születésének „tere" és „ideje" (Lager Heidenauban, 1944 augusztus–szeptembere), valamint helye a „noteszban" szintén közvetlen a jelzett két műhöz kapcsolja, s így nem lehet nem annak az emlékezés-folyamnak a részeként *is* olvasni, amely a két nyilvánvalóan „emlékezés-verssel" megképződik. S ha a szövegét szintén az „elveszett idő kereséseként" értelmezzük (a megidézett Proust-regény teljes címe, az *À la recherche du temps perdu* jelentése szó szerint: az elveszett időt keresve), akkor egyéb érdekes belső összefüggéseket is észlelhetünk e három alkotás között.

Mielőtt azonban ezekre az összefüggésekre rátérnék, hadd tegyem szóvá a *Levél*lel kapcsolatban Ferencznek egy másik fontos megfigyelését is: a mű kezdő versszaka mintegy *„zenei nyitányként"* működik, azaz *„előrevetíti a vers egészének az ívét"*, az *„üvöltő csönd hisztériájától éppúgy a hűvös nyugalomig jut el, mint az egész vers"* – mondja a jeles költő-irodalomtörténész a mű első strófájáról. S amennyiben ez a strófa mintegy különálló corpus a mű elején, annyiban a vers tkp. a második strófával kezdődik.

S ezek után idézzük a három vers kezdősorait: *„Látod-e, esteledik s a szögesdróttal beszegett, vad / tölgykerités, barakk oly lebegő, felszívja az este"* (*Hetedik ecloga*); *„Régi, szelíd esték, ti is emlékké nemesedtek!"* (*À la recherche*) *„Mikor láthatlak ujra, nem tudom már"* (*Levél a hitveshez*). Ezek a kezdősorok érdekes módon mintegy kimérik a versek teljes idejének a koordinátáit is: a *Hetedik ecloga* történéseire a jelen idejű indíttatás s a jelenbeli szemlélődés a jellemző, az *À la recherche*-ére a múlt (az emlékezés), a *Levél a hitveshez* idejét tekintve a jövő (a *„mikor"* kérdése) a meghatározó. Az első opus a KZ jelen idejű reménytelenségéből a képzelet, az álom nyújtotta reményhez fellebbez (*„Látod-e drága, a képzelet itt, az is így szabadul csak, / megtöretett testünket az álom, a szép szabadító / oldja fel"*), a második ezt a reményt a múltba helyezi, s az emlékezet és a költészet értékeiben konkretizálja (*„Régi szelíd esték, ti is emlékké nemesedtek"*, *„Verssorok úsztak a lámpák fénye körül"*), a harmadikban a költő, a múltat előre, mintegy a jövőbe vetítve, a képzelet, a költészet varázserejével kívánja újra megszerezni, magáévá szeretni a kedvest, „visszatérni" a hitveshez. A három vers együtt (a *Levél*... tanúsága szerint) azon *„lélek hosszának"* és *„bejárásának"* tűnik, amelyet a beszélő a *„visszatalálás"* feltételének érez.

Ennek a gondolatmenetnek két gyengéje van:

– Ha a *Levél* is az emlékezés verse, az ideje viszont „jövő idő", akkor a konstrukciónk ellentmondás-gyanús. Hogyan lehet a jövőre emlékezni?

– A *Levél*ben direkt módon nincs utalás a költészetre. Hogyan lehet akkor a verset az *À la recherche* költészet-apoteózisához kapcsolni?

Az emlékezés „jövő idejéről" Hans-Georg Gadamer Hölderlin *Emlékezés* c. versének elemzésében találunk figyelemre méltó kijelentést. (Hölderlin *Emlékezés*ét én egyébként szintén a Radnóti itt tárgyalt emlékezésverseinek „világirodalmi hátterébe" sorolnám; Vas István és Lator László ugyanis, akik e kérdéssel eddig a legkimerítőbben foglalkoztak, nem tettek említést róla.) A Gadamer-kitétel pedig így szól: *„...a költő a távolságot szülő megtartó és felejtő emlékezettel képes maradandóvá tenni a jelen nem lévő dolgok megragadásának mindannyiunkban ott szunnyadó erejét... Ő... a jövő hírnöke, még akkor is, ha az istenek visszatértéről énekel."* Az emlékezés sem nem emlék,

sem nem emlékezet, fejtegeti tovább a tudós, hanem a múltunknak valamiféle maradandó, jövőbe nyúló jelenléte. S így kell érteni a Hölderlin-vers emlékezetes sorát is: *„Költők által épül csak maradandó."*

A kicsit bonyolult Gadamer-fejtegetést én így egyszerűsíteném le s alkalmaznám egyben Radnóti emlékezés-verseire: a *Levél a hitveshez* a bori ciklus más verseiben (főleg az *À la recherche*-ben) sorjázó emlékek és emlékezések jövő ideje. Az emlékezés általában is konstrukciós tevékenység, azaz a pillanatot megelőző időbeliségünk, tapasztalataink jövő szempontú újramodellezése, de a költő esetében ez a folyamat egyenesen a vers megalkotásával, a jelen nem lévő dolgok nyelvi jelenvalóvá, azaz új, aktuális jelentéssé szervezésével egyenlő. Ezért jelentheti ki Gadamer (nemcsak Hölderlinre érvényesen, bár az emlékezés szelektív jellegét, azaz az emlékezet és felejtés szemiotikájának a kölcsönösségét éppen az ő költészetéből szokták a teoretikusok levezetni), hogy *„költeni annyit tesz – emlékezni"*.

Az emlék–felejtés–emlékezés mint költői létmód hölderlini természetével bizonyára Radnóti is tisztában volt (Hölderlint is fordította), de tetten érhető ez a folyamat konkrétan a *Levél a hitveshez* szövegében is, mikor a költő a harmadik, negyedik s ötödik strófában az „emléket", „feledést" és „varázslatot" emlegeti, így:

A csókjainkról élesebb az emlék;

csodákban hittem, s napjuk elfeledtem;
bombázórajok húznak el felettem;
szemed kékjét csodáltam épp az égen,
de elborult s a bombák fönt a gépben
zuhanni vágytak. Ellenükre élek, –
s fogoly vagyok. Mindent, amit remélek
fölmértem s mégis eltalálok hozzád;
megjártam érted én a lélek hosszát,

s országok útjait; bíbor parázson,
ha kell, zuhanó lángok közt varázslom
majd át magam, de mégis visszatérek;

Az emléknek, feledésnek és varázslatnak ezt az egymásmellettiségét nem lehet másként értelmezni (a „varázsolni" kifejezés itt a költészet szinonimájának tűnik), csak úgy, hogy a múltja jeleneteit megidéző költő a jelen háborús történéseinek a hatására s az egzisztencia diktálta feledés következtében átszervezi az emlékeit, azaz az emlékezés a költészet varázserejével jelenvaló jövővé teszi a múltat.

A bori verseket értelmező irodalomtörténészek gyakori kérdése, hogy hitte-e vajon a költő a koncentrációs táborban a túlélését. A kérdés a

versek vonatkozásában irreleváns, költőjük nem a saját túlélésében hitt, hanem a költői emlékezés csodájában, abban, hogy a vers jelenvalóvá tudja tenni a jövőbe fordított múltat. Ferencz Győző szerint a *Levél a hitveshez* befejező sorai, a *„háborús hangzavar"* kitisztulása a költőnek azt a *„belső elhatározását"* jelzi, hogy *„szerelméhez bármi áron vissza fog térni"*. De az irodalomtörténész a *„bármi áront"* nem részletezi. Nem is részletezheti. Mert itt nem konkrét akadályok legyőzéséről van szó: a verszáró sor, a *„2x2 józansága hull rám"* nem a KZ valóságos túlélésére vonatkozik, hanem a költészetével magára maradt, s csak a költészet varázserejére hagyatkozható költő józan helyzetfelmérése.

S ha az elmondottak nem bizonyítanák elég meggyőzően, hogy a bori ciklus első felének versei (köztük a *Levél a hitveshez*) legalább olyan súllyal tematizálják magát az emlékezés és költés folyamatát, mint a gyűjtőtáborban gyötrődő költő és a távoli hitvese szerelmét, viszonyát (sőt ha nagyon eredetiek akarunk lenni, akár azt a véleményt is megkockáztathatjuk, hogy az utóbbi az előbbinek csak vehikuluma), akkor vonjuk be vizsgálódásunk körébe a bori füzér első verseinek negyedik darabját, a *Gyökér* c. dalszerű kis „allegóriát" is, amelyet a keltezés helye és ideje (Lager Heidenau, Žagubica fölött a hegyekben, 1944. augusztus 8.) szintén szorosan amazokhoz kapcsol.

Pomogáts Béla írja a versről, 1977-ben: a vers *„allegorikus képeiben" „az alkotás jövendő sorsába vetett remény és a beteljesülő személyes végzet tudata kapott költői formát..."* 21 évvel később Szegedy-Maszák Mihály a kultúra és a *„szellemi talaj"* metaforáját látja a vers *„gyökér"* képében, s számára a *„költemény mintha egyenesen azt sugallná, hogy a szellemi értelemben vett talajtalanság kizárja az alkotást"*. Ferencz Győző 2005-ben igyekszik továbblépni kollégáinál: *„Kérdés..., mit jelent ebben az értelmezésben a vers zárlata: »sorsom elvégeztetett«. Arra utal-e, hogy* [Radnóti] *kulturális önmeghatározása kudarcot vallott, hiszen begyökerezettsége ellenére is kiirtják?... Ezt végiggondolva a* Gyökér *Radnóti nagy identitásverseinek sorába tartozik, keserű és tragikus leszámolás a szabad identitásválasztás lehetőségével."*

S itt kénytelen vagyok a hétstrófás versnek legalább a záró szakaszait idézni:

De a gyökér tovább él lent,
nem érdekli a világ,
csak a lombbal teli ág.

Azt csodálja, táplálgatja,
küld néki jó ízeket,
édes, égi ízeket.

Gyökér vagyok magam is most,
férgek között élek én,
ott készül e költemény.

Virág voltam, gyökér lettem,
súlyos, sötét föld felettem,
sorsom elvégeztetett,
fűrész sír fejem felett.

Azt hiszem, bajosan lehetne a költő költészetbe vetett hitét egyértelműbben megfogalmazni, mint e négy strófa. A gyökér léte a lomb, a költőé a költemény. Bár világi, „civil" sorsa *„elvégeztetett"*, ennek ellenére *„nem érdekli a világ"*: amíg él, küldi föl, a versnek, akár férgek közül is, az *„édes, égi ízeket"*. Egy pillanatilag sem lehet kétséges, hogy a versben nincs szó sem a kulturális *„begyökerezettségről"*, sem a *„szabad identitásválasztás lehetőségéről"* és *„kudarcáról"*.

Takács Ferenc írja Radnóti identitásáról: *„...zsidóként vesztette életét..., de vére hullatásával – önnönszándékát beteljesítve – a költészet és a magyarság mellett tett tanúságot"*. Ez az igazság Radnóti identitását illetően. S ha valamit még pluszban hozzáteszünk, az menthetetlenül utólagos megideológizálása a tárgynak.

Summa summárum:

Dolgozatomban a „bori notesz" négy első darabját (a *Hetedik eclogá*t, az *À la recherche*-ét, a *Gyökér*t és a *Levél a hitveshez*t) vettem közelebbről szemügyre, pontosabban a *Levél a hitveshez*t próbáltam a másik három kontextusában értelmezni. A négy opus szorosabb összetartozását az elmondottakon kívül a külső formájuk is alátámasztja: verselésük, ritmikai-zenei szervezettségük, mi több: műfaji sajátosságaik is gradálódó rendbe állítják őket.

A *Hetedik ecloga* lassú, szemlélődő, leíró líráját a simán, mégis súlyosan hullámzó hexameterei szinte észrevétlenül vezetik át az *À la recherche* múltidéző elégiájának archaizáló (szintén hatméretű) sorai közé, hogy a *Gyökér* elszántan pergő felező nyolcasai és kétütemű hetesei (szinte a Kossuth-nóta, és első versünk, az Ómagyar Mária-siralom zenéjét is a négyes ciklus polifóniájába szerkesztve) előkészítsék a *Levél a hitveshez* helyenként ódai magasságokba szárnyaló, páros rímű, hatodfeles jambusait. (Ez utóbbival, a hatodfeles jambussal pedig Babits *Jónás*ának zaklatott gondolatisága kerül be a kompozícióba s közel az olvasóhoz.) A távoli *„lámpák fényéből"* megidézett *„verssorok"*, a *„metrumok tajtékos taraján"* ringó jelzők (az *À la recherche*-ből) a *Gyökér*ben és a *Levél a hitveshez*ben hirtelen egzisztenciális közelségbe kerülnek, a létezés módjává keményed-

nek, s a költő úgy járja be e roppant külső és belső távolságokat, a „lélek hosszát”, hogy a távolság a közelség aktiváit sokszorozza.

Pontosan úgy, ahogy Gadamer írta Hölderlin *Emlékezés*ével kapcsolatban: *„Mindig egyszerre van szó a távolság legyőzéséről és a közelség megragadásáról.”*

S legvégül mégis valamit még Radnóti identitásáról! Valami közelit, valami személyeset.

Dolgozatom írása közben is gyakran szörfözgettem az interneten, s ezúttal természetesen a Radnóti-irodalom (sőt minden Ranótiról talált megjegyzés is) kiemelten érdekelt. Így kúszott rá a kurzorom a szép nevű Parászka Boróka egyik nem régi írására, amelyben a szerző fogadkozik, utánanéz: hogyan vette fel Glatter Miklós a Radnóti nevet, hogy vajon az erdélyi Radnót nevű község-e a névadó.

Én Pozsonyban lakom, egyébként pedig Palócország szülötte vagyok, s mint ilyen üzenem Parászka Borókának s mindazoknak, akik azon a véleményen vannak, hogy az erdélyi Radnót a névadó: B. Kovács István, rimaszombati történész tüzetesen utánanézett a dolognak, s kutatásai szerint Radnóti Miklós a Rimaszombat melletti Nemesradnótról vette a nevét, ahol apja, Glatter Jakab (anyakönyvileg bizonyíthatóan) született. A költő maga erről (egy levelében) így ír: *„Magyar költő nem lehet Glatter. Magyar költőnek magyar név kell. Radnót falunak a nevét választottam, ahol nagyapám kocsmáros volt és apám is született: legyek Radnóti. Így adtuk be a kérelmet.”*

Persze, tulajdonképpen mindegy, hogy az erdélyi Radnót vagy a felvidéki Nemesradnót volt-e a névadó. Egyik is, másik is abban a Magyar Nyelvországban van, amely költőnknek annyira kedves volt.

A felvidéki kis faluban egyébként ma Radnóti Miklósnak szobra áll. A Palócföld is fiává fogadta a költőt, aki a nevével is ahhoz a „tájékhoz” kötötte magát, amelyet hazaként a modern idők magyar lírájában talán ő alapított újra a legmaradandóbban.

közölte: Kalligram Folyóirat 2010. január

Tőzsér Árpád: A lélek hossza
Tanulmányok, kritikák, esszék, jegyzetek

Gondolat Kiadó. 2020.